

DE FRANSE INSPIRATIEBRONNEN VAN JOOST VAN DEN VONDEL (2004)

Charles van Leeuwen – Universiteit Maastricht

Conrad Busken Huet had een duidelijk idee over de invloed van de Franse literatuur op de Nederlandse Renaissance. In een van de afleveringen van *Het land van Rembrand* (1882-1884), gaf hij zijn persoonlijke impressies weer:

‘Gelijk men zien kan uit de klachten van verschillende hollandsche dichters over fransche navolging in het begin der 17de eeuw, gaven ook in dit tijdvak de letteren van dat land te onzent den toon. (...) Coornhert volgde bij het overzetten van Boccaccio eene fransche vertaling: denkelijk die van Le Maçon. De Homerus, dien Van Mander zijnen landgenooten aanbood, was de navolging eener fransche navolging, Spieghel, Hooft, Beverwijck, kenden Montaigne van buiten. Hooft werd door zijn vrienden de nederlandsche Amyot genoemd, excerpeerde de militaire gedenkschriften van Montluc, schreef rijmpjes bij de tragische historien van Belleforest, en voerde bij ons de rhythmten van Ronsard en der Pléiade in. Bredero ontleende verschillende tooneelstukken aan het romantisch drama in Frankrijk, en trok zijne beste komedie uit de hollandsch-fransche vertaling van een spaanschen roman. Anna Roemers verdietschte de *Emblemes Chrestiens* van Georgette de Montenay. *La Semaine* of *de Scheppingsweek*, van Du Bartas, werd door een vriend van Constantijn Huygens in hollandsche verzen overgebracht. Vondel vertolkte breede fragmenten uit *la Seconde Semaine* van denzelfden. Niemand zal beweren dat de italiaansche letterkunde op onze nederlandsche der 17de eeuw geheel zonder uitwerking gebleven is. (...) Van bekendheid met de spaansche kunnen uit Beverwyck, uit Cats, uit Huygens, beslissende getuigenissen aangevoerd worden. Doch veel sterker was de fransche invloed. Geen sprekender voorbeeld, nevens de poëzie van Hooft, dan de treurspelen van Vondel.’¹

Eigenlijk was Huets stukje niet veel meer dan een vrolijke provocatie: met het idee dat de Hollandse Gouden Eeuw lang niet zo Hollands was als men dacht, en Vondel niet veel meer dan een slaafse navolger van buitenlanders en klassieken, wilde hij de vaderlandse letterkundigen op de kast jagen. Huet hield het bij deze snelle constatering over een Nederlands ‘bastaard-classicisme’, gaf wel een paar suggesties maar liet het na om zijn beweringen verder te onderbouwen. Het heeft enkele tientallen jaren geduurd, nee misschien wel een eeuw, voordat de indrukken van de erudiete, in Parijs wonende

criticus door de Nederlandse letterkundigen waren verwerkt. Het bronnenonderzoek werd een typisch thema voor proefschriften rond de eeuwwisseling en bleef ook in latere studies een aandachtspunt; het was dermate complex dat vaak pas tegen het eind van de 20e eeuw een genuanceerd beeld ontstond. Huet bleek inderdaad gelijk te hebben met zijn indruk dat de Nederlandse Boccaccio-vertaling via het Frans tot stand was gekomen (Haverman 1895, vgl. Overdiep zj: 360 en Van Stipriaan 1995: 79) en dat het Frans ook de tussentaal was voor Van Manders Homerusvertaling (Jacobsen 1906, Smit 1975: 298). De betekenis van Montaigne voor de Nederlandse renaissance was voor de hand liggend, maar moeilijk met concrete voorbeelden te illustreren. Alleen in het geval van Hooft werd de invloed van Montaigne uitvoerig en in detail omschreven (Veenstra 1946). Wat Hooft betreft, ‘die met redenen den Nederlantsen Amiot mag genoemd worden’², en die het compliment kreeg ‘Voorwaar gy toont zoo groote kennis van de Fransche zaaken te hebben, dat gy daar in geen en Franschman ter weerelt hebt te wyken’³, werden de invloeden van de Franse letteren in hoofdlijnen wel in beeld gebracht (o.a. Kalff 1916, Dijkshoorn 1925, Veenstra 1947, Brachin 1957, Van Tricht 1980), maar doordat een volledig geannoteerde uitgave van Hoofts poëzie nog onderweg is, ontbreekt toch het totaaloverzicht (de vraag naar de Franse invloeden op Hooft is misschien om die reden ook niet zo’n vaak terugkerend onderzoeksthema als bijvoorbeeld het geval is bij Vondel). Eenvoudiger is het uiteraard om Anna Roemers’ navolging van een Frans voorbeeld geloofwaardig te maken, omdat ze haar embleemteksten immers in een editie van Georgette De Montenay had genoteerd, maar misschien heeft het juist daarom lang geduurd voordat een diepgaand en uitvoerig onderzoek werd gewijd aan de precieze betekenis van het Franse voorbeeld voor de Nederlandse dichteres (Margolin 1989, Schenkeveld 1999: 14). Ook heeft het sinds Huets schets een eeuw geduurd voordat er een gedetailleerd overzicht ontstond van de uitstraling van Ronsard, Du Bellay en de Pléiade op de Nederlandse letteren (o.a. Waterschoot 1995, Nolges 1988, Verkuyl 1982, Waterschoot 1975, Witstein 1969, Selig 1969, Arens 1963, Brachin 1959, Smit 1962, Smit 1953, Brachin 1957, Ypes 1934, Dijkshoorn 1925, Eringa 1920) en van de invloeden van het Franse toneel op Bredero’s werk (o.a. Zaalberg 1972, Stutterheim 1974, Keersmaekers 1981, van Stipriaan 1995).

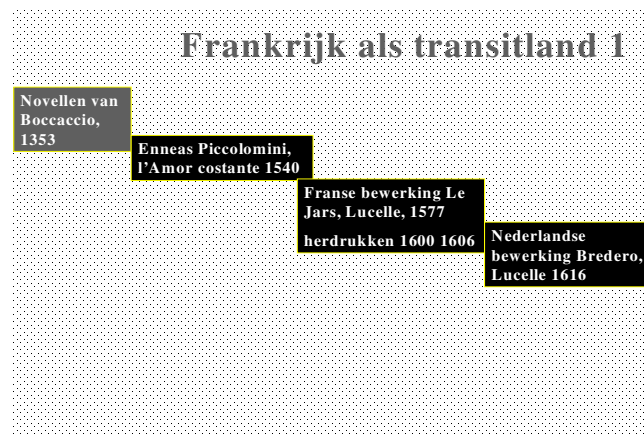
En Vondels Franse inspiratiebronnen, waar Huet met zo weinig woorden zo veel van suggereert? Talrijke vakgeleerden hebben zich op de vraag gestort in hoeverre Nederlands bekendste renaissancedichter zich door Franse voorbeelden heeft laten leiden. Een eerste indruk ontstond er al snel, namelijk met een artikel van G. Kalff (1894). In een serie proefschriften (Looten 1889, Hendriks 1892, Beekman 1912, Bauwens 1921) en een groot aantal detailstudies (Van Moerkerken, 1894, Sterk 1927, Cohen 1929, Sterk 1932, Verwey 1934, Aleida Nijland 1939, Van Duinkerken 1940 en 1968, Molkenboer 1951, Smit 1956-1962, Maximilianus van Dun 1968, Smit 1975, Rens 1979) werd het beeld verfijnd. Maar het duurde tot het Vondeljaar 1987 voordat er een min of meer volledig overzicht kon worden gegeven van 'la France exemplaire' bij Vondel (Thys 1987). Het beeld dat na een eeuw historiografie naar voren komt, is dat van een, zeker in zijn jonge jaren, zeer francofiele Vondel. Hij volgde met aandacht wat er in Frankrijk op literair gebied gebeurde. Niet alleen vertaalde hij in zijn jonge jaren enkele populaire werken en emblematabundels uit het Frans, hij was zozeer gegrepen door de Franse mode dat hij een waarschijnlijk eigenhandig geschreven, in het Frans opgestelde voorrede opnam in de uitgave van zijn eerste theaterstuk, *Pascha* (1612). In zijn oeuvre verwerkte hij een aantal thema's uit de Franse actualiteit, zoals de moord op Henri IV (1610) – een thema dat ook zijn vrienden Abraham de Koning en Pieter Corn. Hooft heeft geïnspireerd. Aanvankelijk volgde Vondel het spoor van Frans georiënteerde rederijderskamers en leerde hij het werk kennen van onder meer Marot. Ook liet hij zich leiden door toonaangevende geesten in het protestantse veld, met name de dichter Guillaume de Salluste Du Bartas, van wie hij veel vertaalde. In rijpere jaren nam hij ook kennis van andere Franse modes in de poëzie, zoals misschien enkele Pléiade-dichters en andere Franse petrarkisten, en leek hij – al is dit een omstreden punt – het Franse classicistische theater na te volgen in zijn eigen drama. Ook zijn latere beschouwend proza kan deels worden gezien als ingegeven door Franse voorbeelden. Kortom: voor het begrip van Vondels werk is de Franse inspiratie een betekenisvol perspectief. De grootheid van Vondel is deels te verklaren vanuit een succesvolle navolging van de Franse literatuur van renaissance en classicisme.

Men heeft Vondels Franse gerichtheid aannemelijk kunnen maken vanuit zijn biografie. Hij had op school gezeten bij een 'Fransch schoolmeester' waar hij, net als zijn

vermoedelijke klasgenoot Gerbrant Bredero, uitvoerig met de Franse letterkunde kennismaakte (Molkenboer 1950: 79). Het Frans was een taal die in dat tijdsbestek courant was in de Amsterdamse betere kringen en het was dus eveneens een belangrijke omgangstaal voor de op een chique publiek gerichte winkel van de Vondelfamilie. Voor veel naar het Noorden uitgeweken Zuid-Nederlanders bleef het Frans een vertrouwde thuistaal en dat was het ook in de, zeer Frans georiënteerde, Brabantse rederijderskamer *'t Wit Lavendel* waar Vondel zich bij aansloot. Daar trof hij mannen aan als Zacharias Heyns en Abraham de Koningh, met wie hij bevriend raakte en door wie hij verder in het Franse literaire klimaat werd ingevoerd. Overigens gold voor bijna alle literaire vrienden die Vondel in zijn vormende jaren had, zoals de reeds genoemde Gerbrant Bredero, maar ook Pieter Cornelisz. Hooft, Hugo de Groot, Cornelis Plemp en de uitgever Pieter Dirksz. Pers, dat zij een gedegen kennis hadden van de Franse literaire mode. De autodidact Vondel liet zich sterk door deze vrienden beïnvloeden en nam hun Franse gerichtheid over. Frankrijk was hét model voor intellectuelen in de eerste decennia van de zeventiende eeuw Republiek (Brachin 1957) en daarnaast uiteraard een belangrijke horizon voor protestanten (Brom 1935). Men heeft het 16e eeuwse Frankrijk treffend het 'transitgebied voor de zich vanuit Italië naar het Noorden verspreidende nieuwe cultuur' genoemd (Witstein 1969: 46). Maar ook voor het begin van de 17de eeuw geldt dat Frankrijk nog steeds een belangrijk intellectueel transitland is. Veel van de kennis van de gretige, snel lerende Vondel kwam dan ook via Franse teksten en op Frankrijk gerichte vrienden tot hem.

Ik zou in het vervolg de betekenis van Frankrijk als *transitland* voor Vondel en zijn tijdgenoten nader willen onderzoeken en met een aantal concrete voorbeelden op het gebied van theater en epos willen illustreren. Die voorbeelden laten zien dat Italiaanse en klassieke teksten de Nederlanden inderdaad in eerste instantie binnenkwamen via een Frans kanaal. Er blijken echter grote verschillen te zijn geweest bij de ontvangst van die Franse bemiddeling: was er voor een aantal Nederlandse auteurs een intensieve omgang met de Franse tekst, voor bijvoorbeeld Vondel was het niet veel meer dan een 'tussentekst' waarvan hij vaak maar snel en oppervlakkig kennisnam en die hij spoedig verliet voor andere modellen en de eigen tekstproductie.

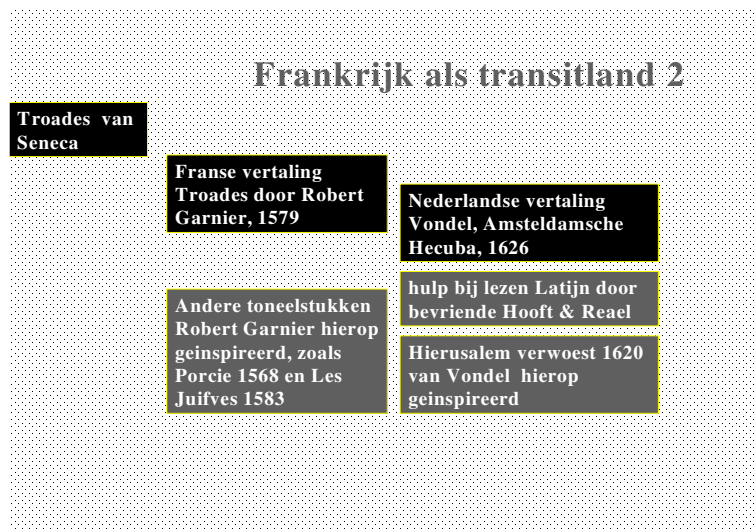
Een typisch voorbeeld van een keten van *imitatio* en *aemulatio* die over Frankrijk loopt, is de keten die eindigt bij Bredero's toneelstuk *Lucelle* (1616), een bewerking van *Lucelle* (1577) van Le Jars, op zijn beurt weer een bewerking van *L'amor costante* (1540) van Enneas Piccolomini, die het gegeven had ontleend aan een van de novellen van Boccaccio, voor het eerst gepubliceerd in 1353 (Zaalberg 1972). In schema ziet dat er als volgt uit:

De Franse vertaling volgt ongeveer veertig jaar na het Italiaanse stuk, de Nederlandse weer ongeveer veertig jaar na het Franse. Le Jars kent alleen het stuk van Piccolomini en bewerkt het ingrijpend om het voor de eigen toneelpraktijk geschikt te maken. Bredero kent de Italiaanse bron niet en baseert zich uitsluitend op het Franse voorbeeld, waarvan hij de (gewijzigde) titel overneemt maar dat hij met enkele verregerende aanpassingen in het Nederlands omzet. Frankrijk is dus het transitland voor deze toneeltekst, die tijdens de doorvoer zowel van karakter als van titel verandert. Als de tekst in de Lage Landen wordt ontvangen is het zicht op het origineel verdwenen.

Een ander voorbeeld van een toneeltekst waarvoor Frankrijk transitland is, is dat van Seneca's *Troaden*. De Franse vertaling van Robert Garnier uit 1579 is bijzonder succesvol. In Nederland is het Vondel die het succes van Garnier wil navolgen en eerst zijn *Hierusalem verwoest* uit 1620 hierop inspireert, om enkele jaren later met hulp van enkele vrienden een vertaling van de *Troaden* te maken die in 1626 verschijnt onder de

titel *Amsteldamsche Hecuba* (Van Moerkerken 1894, Smit 1952, Molkenboer 1950,

Asselbergs 1968, Jacquot 1973, Asmuth 1978).

Ook in dit geval ontstaat de Nederlandse vertaling geruime tijd na de Franse, opnieuw ongeveer veertig jaar later. Vondel laat zich door het Franse stuk van Garnier inspireren, maar komt door hem in contact met de Latijnse bron, de tekst van Seneca. Het is Seneca zelf waaraan hij de meeste motieven ontleent voor *Hierusalem verwoest*. De vertaling is voor Vondel overigens maar een bijproduct van het schrijven van een origineel toneelstuk, net zoals Garniers vertaling niet op zich stond maar ander theatraal werk genereerde: motieven uit het werk van Seneca kwamen ook voor in andere stukken van Garnier, zoals *Porcie* uit 1568 en *Les Juives* uit 1583. Uit Vondels werk blijkt geen diepgaande omgang met het Franse voorbeeld van Garnier: door hem heeft hij Seneca leren kennen, aan Garnier zelf ontleent hij niet meer dan enkele motieven. Frankrijk is het transitland voor deze toneeltekst, maar eerder in omgekeerde richting: de Nederlandse auteur komt door de Franse vertaling terecht bij de oorspronkelijke tekst, die voor hem vervolgens maatgevend wordt.

Ook voor de kennis van Homerus in de Lage Landen zijn de Franse vertalingen een belangrijke schakel geweest. Er zijn maar weinig Nederlandse renaissancisten voldoende vertrouwd geweest met het Grieks om direct vanuit deze taal te werken, in de meeste gevallen moesten ze zich op vertalingen baseren. Coornhert bijvoorbeeld maakte voor zijn (gedeeltelijke) vertaling van de *Odyssee* in 1561 gebruik van een of twee Latijnse vertalingen, Van Mander liet zich bij zijn (gedeeltelijke) vertaling van de *Ilias* in

1612 leiden door een Franse vertaling die het product was van twee auteurs: een deel was van Hugues Salel (1542) maar werd later opgenomen en bewerkt in een complete vertaling van Jamyn (1580). De vertaling van Homerus was kennelijk zo'n grootse onderneming, dat veel vertalers hun werk halverwege onderbraken of door omstandigheden niet konden voltooien. Ook in de Nederlandse renaissance zien we slechts onvolledige vertalingen van de Ilias of de Odyssee, die later door andere collega's weer werden aangevuld (Smit 1975). In schema ziet de Homerusreceptie er als volgt uit:

De eerste Nederlandse Homerus-vertalingen zijn dus het werk geweest van pioniers die het Grieks zelf niet of maar weinig machtig waren. Ze verschenen op een moment dat het Nederlandse publiek al via Franse vertalingen vertrouwd was met de inhoud van het werk en geruime tijd ná deze Franse vertalingen. Het feit dat slechts gedeeltelijke vertalingen verschenen, was voor het Nederlandse publiek geen probleem, omdat het immers óók over een getrouwe Franse vertaling kon beschikken. Frankrijk als transitland betekende dat Nederland deel was van de markt voor Franse vertalingen. Franse vertalingen vormden de inspiratie van Nederlandse vertalingen: deze laatste hadden niet het oogmerk de Franse te vervangen, maar op zijn hoogst om ernáást te functioneren.

Vondel heeft het epos van Homerus nooit vertaald. Hij maakte relatief laat met de Griekse letteren kennis en verdiepte zich toen vooral in het Griekse drama. Toen Vondel

zich voor Sophocles begon te interesseren, kon hij kiezen uit de reeds een eeuw oude, maar nog gezaghebbende vertalingen van Le Baïf (1537 en 1540) en uit verschillende Latijnse edities. Hij koos voor het Latijn. Ook toen hij op hoge leeftijd enkele vertalingen van Euripides vervaardigde, ging dat aan de hand van Latijnse uitgaven, waaronder een van zijn vriend Hugo de Groot. De uitgangssituatie was voor een Nederlandse vertaler van Sophocles en Euripides eigenlijk niet anders dan voor de vertalers van Homerus voor hem: er waren Franse en Latijnse vertalingen beschikbaar. Vondel maakte daarbij een

keus voor het Latijn en besteedde als vertaler, net als Coornhert en Van Mander, relatief weinig aandacht aan de Griekse brontekst zelf (Geerts 1932, Smit 1952-1956).

Onderzoek wijst uit dat Vondel, wanneer hij een tweetalige Grieks-Latijnse editie hanteerde, maar weinig gebruik maakte van de Griekse tekst. Hij werkte snel en volgde tamelijk kritiekloos het Latijn. De tekstkritische noten bij deze Latijnse vertaling leek hij zelfs niet te lezen. Niets wijst erop dat Vondel naast de Latijnse ook de bestaande Franse edities hanteerde. Hij leek zelfs niet op de hoogte te zijn van Franse navolgingen van deze Griekse stukken op het toneel. Vondels Griekse vertalingen waren eigenlijk voorstudies voor eigen creatief toneelwerk en zo moeten ze ook worden beoordeeld: er ging geen gedegen studie aan vooraf, er werden geen Franse ‘tussenteksten’ voor geraadpleegd. Het waren vingeroefeningen op grond van het Latijn, die in de meeste gevallen haastig werden afgewerkt.

Kijken we tenslotte naar Vondels belangstelling voor de Italiaanse renaissance. De klassieke Italiaanse auteurs Boccaccio en Petrarca hadden hun intrede in de Nederlanden gedaan via Frankrijk. Novellen van Boccaccio circuleerden op allerlei manieren, in excerpten, in humanistische bloemlezingen met moralistisch commentaar, in gedramatiseerde vorm en in verschillende Franse vertalingen, zoals die van Premierfait voor het Bourgondische hof (1414) of de verbeterde van Antoine le Maçon van ruim een eeuw later (1545), die zich op een veel ruimer publiek richtte. De eerste Nederlandse vertaling van Coornhert, uit 1564, was zoals Huet al aangaf, gebaseerd op deze laatste vertaling. Frankrijk was voor Boccaccio het transitland, maar het is eigenlijk nauwelijks mogelijk om één of twee routes aan te wijzen voor deze doorvoer: het zijn namelijk niet alleen de twee Franse vertalingen die deze auteur overleveren, maar het gaat om een tamelijk diffuse receptie in verschillende genres van de Franse letteren. Dat geldt a fortiori voor Petrarca. Voordat zijn poëzie de Nederlanden bereikt, zijn er talrijke Italiaanse navolgingen in een wijd vertakte petrarkistische traditie, Franse vertalingen en vervolgens Franse navolgingen van Petrarca, van zijn Italiaanse en van zijn Franse epigonen. De eerste Nederlandse vertalingen van Petrarca, van Van der Noot, ontstaan via het Frans, want ze zijn gebaseerd op vertalingen van Marot. Maar die Nederlandse vertalingen op zich hebben niet zo veel invloed, het is de petrarkistische mode in Frankrijk zelf die aan het eind van de 16e, begin van de 17e eeuw de Nederlanden veroverd. Pas later zijn er ook enkele auteurs, zoals Hooft en Stalpart, in staat om niet

alleen het Frans te waarderen, maar ook naar het Italiaans van Petrarca zelf terug te grijpen:

Het is heel tekenend dat Vondel van deze Italiaanse mode in Frankrijk, die via het Frans ook de Nederlanden bereikte, maar heel weinig heeft meegekregen. Hij kende de namen van de Italiaanse klassieken en bewonderde ze naar zijn eigen zeggen. Maar het feit dat Boccaccio vooral auteurs van blijspelen en kluchten inspireerde, maakte dat Vondel zich in deze auteur weinig verdiepte. En invloeden van Petrarca en de Pléiade zijn in het werk van Vondel eveneens schaars, al heeft men wel een enkel verrassend voorbeeld van navolging aangetroffen (Verwey 1934). Vondels interesse gold andere Italiaanse auteurs:

Dante (Sterck 1927, Cohen 1929, Van Dun 1968, Smit 1975), en vooral Tasso en Guarini. Guarini heeft hem, samen met Tasso, geïnspireerd voor zijn pastorale *de Leeuwendalers* (Van Duinkerken 1948, Smit 1952, Verkuyl 1971). Het epos van Tasso boeide hem zodanig, dat hij grote delen ervan direct uit het Italiaans vertaalde, zonder daarbij gebruik te maken van een eventuele Franse ‘tussentekst’ (Brugmans 1895, Kalff 1895, Simons 1922, Aleida Nijland 1930, 1931, 1932-1946, Sterck 1918, 1927, 1932, 1934-35, Molkenboer 1950, Smit 1975). Vondel wilde het Italiaans zelf lezen, waarschijnlijk daartoe aangezet door zijn broer Willem die in Italië had gereisd, ook al ging het hem moeilijk af: zijn gedrevenheid was echter groot en voor zijn doel, een epische stijloefening, was zijn kennis wel toereikend. Lange tijd heeft men Vondels Tassovertalingen, waarvan verschillende handschriftversies zijn bewaard, niet voor vol willen aanzien en ze zijn zelfs geweerd uit de monumentale editie van de Verzamelde Werken.

Het is na onze vogelvlucht door het Franse transitogebied, uitgevoerd op de hoogte van voornamelijk secundaire literatuur, tijd voor een balans. Op grond van de bovenstaande inventarisatie lijkt men, ruim een eeuw na zijn vrolijke improvisatie, Busken Huet maar gedeeltelijk gelijk te kunnen geven. Tal van geleerden hebben diepgaande bronnenvorsingen uitgevoerd en er bleek inderdaad sprake te zijn van aanzienlijk invloed van de Franse letteren op het werk van Vondel. Maar Vondel was niet de meest francofile auteur van zijn generatie, er waren zeker ‘sprekender voorbeelden’ in de Republiek. Door de aandacht zo uitsluitend te richten op de Franse beïnvloeding van Vondel, is het perspectief enigszins vertekend. Het is niet zo dat Vondel meer op Frankrijk gericht was dan andere schrijvers en dichters van zijn generatie. Hij volgde zijn tijdgenoten maar ging in een aantal opzichten minder ver in de Franse mode. Er waren auteurs die meer vertaalden uit het Frans, zoals Bredero en Heyns, er waren auteurs die volledig tweetalig waren en ook in het Frans schreven, zoals Marnix van Sint Aldegonde en De Koningh, er waren literaire geesten die het Frans veel vlotter hanteerden, zoals Hooft en Huygens, en die ook meer dweepten met hun Franse inspiratie. Bovendien was Vondels belangstelling voor de Franse literatuur sterk selectief: een aantal auteurs kende hij goed, maar zijn beeld van de Franse letteren was verre van representatief. Hij volgde bijvoorbeeld de mode van de Pléiade nauwelijks, leek ook niet zo geïnteresseerd in de

modernste ontwikkelingen op het toneel en gaf er in zijn latere roomse jaren geen blijk van dat hij van het werk van de meest vooraanstaande Franse katholieke schrijvers, zoals François de Sales, Pierre de Bérulle, Jean Bossuet of Vincent de Paul, iets las. Het is ook niet zo dat Vondels aandacht exclusief uitging naar de Franse letteren: hij had daarnaast eveneens een brede belangstelling voor Italiaanse, Latijnse en Griekse klassieken. Om die te lezen gebruikte hij wel Franse vertalingen, maar greep als het enigszins mogelijk was het liefst terug op de Italiaanse of klassieke brontekst. Als hij de keus had, verkoos hij bovendien het Latijn als tussentaal boven het Frans. Voor Vondel was Frankrijk dus minder een literair transitland dan voor veel van zijn tijdgenoten. Hij had ook een andere omgang met Franse inspiratiebronnen dan een aantal andere Nederlandse auteurs van zijn generatie: vluchtiger en oppervlakkiger. Busken Huet, die Vondel een slaafse navolging van Franse modellen verweet, had ook daarin geen gelijk.

NOTEN:

¹ Busken Huet, deel 2, 3.33. Zie voor het ongunstige oordeel van Busken Huet over Vondel, ook in andere kritieken, Praamstra 199, p. 124 en 'Vondel' in het uitvoerige alfabetische register bij de *Literarische Fantasien en Kritieken*.

² Huet verwijst naar dit schertsend compliment van Hoofts vriend Adriaen van Blijenburgh, brief 231 in Van Tricht, *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*, deel 1, p. 550.

³ brief van Hugo de Groot, vertaald en geciteerd door Geeraardt Brandt, p. 16

BIBLIOGRAFIE:

Alberdingk Thijm, J.A., *Portretten van Joost van den Vondel* in: idem, *Werken*, deel IX, Amsterdam-Den Haag 1908

Aleida Nijland, J., 'Vondels Godefroy of Hierusalem Verlost' in: *Vondelkroniek 1*, 1930, p. 97-108 & *Vondelkroniek 2*, 1931, p. 57-67, 103-113, 159-169

Aleida Nijland, J., 'Vondel en Goulart-Du Bartas' in: *Vondelkroniek 10*, 1939, p. 105-112

Aleida Nijland, J., in: *Jaarverslagen van het Vondelmuseum 15-22*, 1932, 1932-33, 1936, 1938, 1940 en 1946

Aleida Nijland, J., *Joost van den Vondel 1587-1679*. Amsterdam, 1949

Arens, J.C., 'Revius bewerkt "Quand ma maitresse" van Ronsard' in: *Nieuwe taalgids* 56, 1963, p. 334-335

Asmuth, B., 'Die niederländische Literatur' in: E. Lefèvre, *Der Einfluss Senecas auf das Europäische Drama*. Darmstadt, 1978, p. 235-275

Asselbergs, J.W.M.A., 'Hierusalem verwoest' in: *Nijmeegse colleges*. Zwolle, 1967, p. 159-167

Asselbergs, zie ook: Duinkerken, Anton van

Bauwens, J., *La tragédie française et le théâtre hollandais au dix-septième siècle. 1ère partie: l'influence de Corneille*. Amsterdam 1921

-
- Beekman, A., *Influence de Du Bartas sur la Littérature Néerlandaise*. Poitiers, 1912
- Brachin, P., 'Le Cercle de Muiden (1609-1647) et la culture française' in *Archives des Lettres Modernes*, Paris, 1957, no. 4
- Brachin, P., 'Un disciple de Ronsard : Jan van der Noot "patrice d'Anvers"' in: *Archives des Lettres Modernes*. Paris, 1959, no. 24
- Brachin, P., 'Vondel in het Franse pak' in: E.K. Grootes en S. Witstein, *Visies op Vondel na 300 jaar*. Den Haag, 1979, p. 319-327
- Brandt, G., *Het leven van Joost van den Vondel* ed. P. Leendertz jr.. 's-Gravenhage, 1932
- Brandt, G., *het leven van Pieter Corn Hooft en de lykreeden*, ed. P. Leendertz jr. 's-Gravenhage, 1932
- Brom, G., *Vondels geloof*. Amsterdam-Mechelen, 1935
- Brugmans, H., 'Het verlorene Jerusalem van Torquato Tasso door J. v.d. Vondel in prosa' in: *Verslag van het onderzoek naar Nederlandse Archivalia in Engeland*. Hage, 1895 p. 485 ev.
- Busken Huet, C., *Het land van Rembrandt. Studiën over de Noordnederlandsche beschaving in de zeventiende eeuw*. Haarlem, 1946⁸
- Busken Huet, C., *Litterarische Fantasien en Kritieken*. 25 dele. Haarlem, 1868-1888
- Cohen, G., *Ecrivains français en Hollande dans la première moitié du XVIIe siècle*. Paris, 1920
- Cohen, J.L., *Dante in de Nederlandsche Letterkunde*. Haarlem 1929
- Dijkshoorn, J.A., *L'influence française dans les mœurs et dans les salons des Provinces-Unies*. Groningen, 1924
- Duinkerken, A. van, 'Michel le Blon', in: *De Gids*, mei 1948, p. 55-60
- Duinkerken, A. van (ed.), *Joost van den Vondel, Leeuwendalers. Lantspel*. Utrecht-Brussel, 1948
- Van Duinkerken, zie ook: Asselbergs
- [van Dun], Maximilianus, *Vondelstudies*. Terheijden, 1968
- Eringa, S., *La Renaissance et les Rhétoriciens néerlandais: Matthijs de Casteleyn, Anna Bijns, Luc. De Heere*. Amsterdam, 1920
- Gallas, K.R., 'Les Recherches sur les rapports littéraires entre la France et la Hollande pendant trois siècles' in: *Revue de Littérature Comparée* 7 (*) p. 335 ev.
- Geerts, A.M.F.B., *Vondel als classicus bij de humanisten in de leer*. Antwerpen, 1932
- Gessler, J., 'Fransche verzen van Vondel' in: *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 2, 1923, p. 583-598
- Haan, H. den, 'Nogmaals Vondel en Tomasso Garzoni', in: *TNTL*, 92, 1976, p. 1-12
- Haerten, H., *Vondel und der Deutsche Barock*. Nijmegen, 1934
- Haverman, J.D., *W.D. Hooft en zijne kluchten*. Diss. Leiden, 1895
- Hendriks, A., *Joost van den Vondel en G. de Saluste Sr. du Bartas*. Leiden, 1892
- Hummelen, W.M.H., *Amsterdams toneel in het begin van de Gouden Eeuw*. Studies over Het Wit Lavendel en de Nederduytsche Academie, 's-Gravenhage, 1982
- Jacobsen, R., *Carel van Mander (1548-1606), dichter en prozaschrijver*, diss. Leiden. Rotterdam, 1906
- Jacquot, J., (ed.), *Les tragédies de Sénèque et le Théâtre de la Renaissance*. Paris, 1973
- Kalff, G., 'Bronnen van Vondels werken' in *Oud-Holland* 12, 1894, p. 26-56
- Kalff, G., 'Vondels vertaling van La Gerusalemme Liberata', in *TTL* 14 dl. 6, 1895, p. 17 ev.
- Kalff, G., 'Hoofts verplichtingen aan Franse en Italiaanse dichters' in *TTL* 35, 1916, p. 314 ev.
- Kalff, G., *Studiën over Nederlandsche Dichters der Zeventiende Eeuw. Vonde l- Cats- Huygens – Hooft – Camphuysen*. Haarlem, 1915
- Keersmaeckers, A., *G.A. Bredero's Vertaalde gedichten* berijmd naar proza van Reinier Telle en voorkomend in de Tragische Historien. Culemborg, 1981
- Leendertz, P., *Het leven van Vondel*. Amsterdam, 1910
- Looten, C., *Étude littéraire sur le poète néerlandais Vondel*. Lille, 1889
- Margolin, J.C., 'Georgette de Montenay, ses emblèmes ou devises chrestiennes et Anna Roemers Visser' in: *Bibliothèque d'humanisme et renaissance* 51, 1989, p. 419-423
- Melles, J., *Joost van den Vondel. De geschiedenis van zijn leven*. Utrecht, 1957
- Meter, J.H., 'Strutture e interpretazioni delle tragedie di Joost van den Vondel' in: *Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli*, sezione germanica, 1969, p. 67-148
- Moerkerken, P.H. van, 'Invloed van Garnier op enkele onzer dramatisen in het begin der 17e eeuw' in: *Noord en Zuid*, 7, 1894, p. 193-208
- Molkenboer, B.H., *De jonge Vondel*. Amsterdam 1950

-
- Nilges, A., *Imitation als Dialog : die europäische Rezeption Ronsards in Renaissance und Frühbarock*. Heidelberg, 1988. Germanisch-romanische Monatsschrift : Beiheft ; 7
- Overdiep, G.S., *De Letterkunde van de Renaissance tot Roemer Visscher en zijn dochters*. Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden, deel 3. Antwerpen-Brussel-'s-Hertogenbosch zj
- Praamstra, O., *Gezond verstand en goede smaak. De kritieken van Conrad Busken Huet*. Amstelveen, 1991
- Rens, L., 'Vondel als Europeeër' in: *Vlaanderen* 28 nr 172, 1979, p. 294-298
- Roose L. en K. Porteman, *Vondel bij gelegenheid 1679-1979*. Middelburg, 1979
- Salverda de Grave, J.J., 'Over een Frans gedicht van Vondel' in: *Nieuwe Taalgids* 6, 1912, p. 240-247
- Schenkeveld-van der Dussen, R. & A. de Jeu, *Gedichten van Anna Roemersdochter Visscher*. Amsterdam, 1999
- Selig, K.-L., 'Notes on Ronsard in the Netherlands' in: *Stud. fr.* 13, 1969, p. 281-284
- Simons, L., 'Vondels Tassovertaling. Vergelijking tussen het handschrift van St. Petersburg en dat van Oxford' in: *Kon Vlaamse Academie*, 1922, p. 985 ev.
- W.A.P. Smit (ed.) met medew. van W. Vermeer, *Jan van der Noot, Het bosken en Het theatre*; Amsterdam, 1953
- Smit, W.A.P., *Van Pascha tot Noah. Een verkenning van Vondels drama's naar continuïteit en ontwikkeling in hun grond motief en structuur*. 3 delen. Zwolle, 1956-1962
- Smit, W.A.P., 'Relations littéraires franco-néerlandaises au XVIe et au XVIIe siècle' in: *Actes du IIIe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée*. 's-Gravenhage, 1962
- Smit, W.A.P. & P. Brachin, *Vondel (1587-1679)*. Paris, 1964
- Smit, W.A.P., *Kalliope in de Nederlanden*. Het Renaissancistisch-klassicistische epos van 1550 tot 1850. Eerste deel. I. Prolegomena. II. Opkomend tij (1550-1700). Assen, 1975
- Smits-Veldt, M.B. & M. Spies, 'Inleiding' in: *Vondel. Volledige dichtwerken en oorspronkelijk proza*, verzorgd door Albert Verwey. Amsterdam, 1986², p. IX-XLVI
- Spies, M., 'Vondel in veelvoud. Het Vondelonderzoek sinds de jaren vijftig' in: *TNTL*, 103 (1987) p. 235-269
- Spies, M., 'Nederlands vele Vondels. Vier eeuwen Vondelwaardering' in: *Bzzlletin*, 281, 2002, p. 4-15.
- Sterck, J.F.M., 'Over Vondels vertaling van Tasso's Gerusalemme Liberata' in: *Jaarboekje van Alb. Thijm*, 1895, later opgenomen in: *Oorkonden overVondel en zijn kring*, Bussum 1918, p. 83-104
- Sterck, J.F.M., 'Enkele aanrakingspunten tusschen Vondel en Dante' in: idem, *Rondom Vondel. Studiën over den Dichter en zijn kring*. Amsterdam, 1927, p. 70-77
- Sterck, J.F.M., 'Vondels kennis van 't Italiaansch: zijn Tasso-vertaling' in: idem, *Rondom Vondel. Studiën over den Dichter en zijn kring*. Amsterdam, 1927, p. 78-81
- Sterck, J., 'Vondel in Engeland' in: *Vondelkroniek* 3, 1932, p. 184-186
- Sterck, J., 'De handschriften van Vondels Tassovertaling' in: *17e jaarverslag van het Vondelmuseum*, 1934-1935
- Sterck, J.F.M., 'Vondel en Tomasso Garzoni' in: idem, *Oud en nieuw over Joost van den Vondel*. Amsterdam-Mechelen, 1932, p. 101-106
- Sterck, J.F.M., 'Iets over Vondels bibliotheek, in: idem, *Oud en nieuw over Joost van den Vondel*. Amsterdam-Mechelen, 1932, p. 96-100
- Stipriaan, R. van, *Leugens en vermaak. Boccaccio's novellen in de kluchtcultuur van de Nederlandse renaissance*. Amsterdam, 1995
- Stipriaan, R. van, *Het volle leven. Nederlandse literatuur en cultuur ten tijde van de Republiek (circa 1550-1800)*. Amsterdam, 2002
- Stutterheim, C.F.P. (ed.), *G.A. Bredero's Spaanschen Brabander* met fragmenten van Lazarus van Tormes. Culemborg, 1974
- Thys, W., *Vondel et la France*. Lille, 1987
- Tricht, H.W. van (ed.), *De briefwisseling van Pieter Corneliszoon Hooft*. 3 delen. Culemborg, 1976-1979
- Tricht, H.W. van, *Het leven van P.C. Hooft*. 's-Gravenhage, 1980
- Veenstra, F., *Bijdrage tot de kennis van de invloeden op Hooft*. diss. Groningen. Assen, 1946
- Vekeman, H & H. van Uffelen (ed.), *Jetzt kehrt ich an den Rhein*. Een opstellenbundel bij Vondels 400ste verjaardag. Keulen 1987
- Verkuyl, P.E.L., *Battista Guarini's IL PASTOR FIDO in de Nederlandse dramatische literatuur*. Assen 1971
- Verkuyl, P.E.L., 'Van der Noot immitant [sic] Ronsard' in: *Nieuwe taalgids* 75, 1982, p. 102-104

-
- Verwey, A., *Vondels vers*. Santpoort, 1927
- Verwey, A., 'Vondel en Ronsard' in *Vondelkroniek* 5, 1934, p. 152-153
- Vondel, Joost van den, *Cinq Tragédies*. Notice biographique et notes traduction vers par vers dans les rythmes originaux par J. Stals. Paris 1969
- Vondel, Joost van den, *Poëtologisch proza*. Ed. L. Rens, Zutphen, [1980]
- Warners, J.D.P., 'Translatio – Imitatio – Aemulatio' in: in: *Nieuwe Taalgids* 49, 1956, p. 289-295, en 50, 1957, p. 82-83 en 193-201.
- Waterschoot, W., *De "Poëtische Werken" van Jonker Jan van der Noot. Analytische bibliografie en tekstuitgave met inleiding en verklarende aantekeningen*. 3 delen. Gent, 1975
- Waterschoot, W., 'Marot or Ronsard? : new French poetics among Dutch rhetoricians in the second half of the 16th century' in: *Rhetoric = Rhétoriqueurs = Rederijkers*; ed. by Jelle Koopmans e.a.. Amsterdam, 1995, p. 141-156
- Weevers, Th., *Poetry of the Netherlands in its European context 1170-1930*. London, 1960
- Witstein, S.F., *Funeraire poëzie in de Nederlandse Renaissance*. diss. Utrecht. Assen, 1969
- Ypes, Cath., *Petrarca in de Nederlandse Letterkunde*. Amsterdam, 1934
- Zaalberg, C.A. & M.J.M. de Haan, (ed.) *G.A. Bredero's Over-gesette Lucelle met de tekst van het oorspronkelijke toneelstuk van Louis le Jars (Culemborg 1972)*